

THE CONCEPT OF LIVING AREA IN THE CONTEXT OF STUDYING THE EARLY MESOLITHIC CULTURES OF STEPPE UKRAINE

The concept of living area in the context of studying the early primitive cultures is considered in the paper. Four of such living areas are defined according to the materials of the Early Mesolithic sites of the steppe Ukraine (the lower Danube area, the Dniester and the Bug area, the Dnieper basin and the Severski Donets basin). The unique features of life and the culture of life- support of their inhabitants, characterize each of these areas. Two stages of settling these areas are singled out (Drias III — the beginning of Pre-boreal; the middle — the second half of Pre- boreal); the perspectives of reconstruction of the ethnic situation of a living area are analyzed.

В.М. Степанчук

РОЗВИТОК ТЕХНІКИ В КАМ'ЯНОМУ ВІЦІ

У статті проаналізовано періодизацію історії техніки в кам'яному віці. Виділено три періоди: а) знаряддєва (предметна) діяльність (нижній палеоліт) на рівні етології в межах норми «використання природно даного»; б) первісна техніка (середній палеоліт — мезоліт) на рівні культурної адаптації в рамках «поліпшення природно даного»; в) матеріально-технічний прогрес (неоліт) на рівні культурної адаптації в рамках «створення штучного середовища».

У багатьох узагальнювальних наукових виданнях або в працях популяризують науку. Йдеться про техніку кам'яного віку. Згідно з визначенням, запропонованим у виданні, спеціально присвяченому історії техніки ¹, під останньою мають на увазі сукупність штучно створених засобів діяльності людей, яка розвивається в системі суспільного виробництва. Історики техніки не мають сумнівів у тому, що вже найдавніші галькові артефакти являють собою навмисно виготовлені людиною знаряддя праці ². Аналогічні уявлення дуже поширені серед археологів ³, істориків первісної історії ⁴, філософів ⁵ і самої широкої публіки.

Такий погляд, безумовно, є відображенням марксистсько-ленінської трудової теорії становлення людини, яка ґрунтується на підвалинах еволюціонізму. Добре відома фраза Ф. Енгельса: «... Труд починається з виготовлення знарядь...» із його твору «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» лежить в основі таких уявлень. Тим часом навіть із позицій марксистсько-ленінської теорії теза про беззастережність зв'язку «обитий камінь — труд — людина» може і, на мій погляд, справедливо зазнати критики ⁶.

Отже, виходячи з найбільш поширеного погляду, трудову діяльність будь-яких представників викопних гомінід, філогенетично пов'язаних із сучасною людиною, слід розглядати як людську в повному значенні терміна. І асоційовану з цими гомінідами техніку також потрібно визнавати як таку, що нерозривно входить в єдиний потік послідовного технічного прогресу. Обробку каменю в древності висвітлюють як чи не єдиний аспект початкового етапу історії техніки. Будь-який штучно трансформований кам'яний артефакт розцінюють як знаряддя праці людини.

Які характерні риси давніх етапів історії технічного прогресу з такого погляду? Найдокладнішими у цьому аспекті є розробки С.А. Семенова. Дослідник розрізняє такі напрями прогресу техніки в найдавніші епохи: 1) зростання силового ефекту; 2) збільшення швидкості руху; 3) підвищення точності; 4) впровадження самодіючих пристосувань; 5) диференціація знарядь і спеціалізація виробництва; 6) спрощення

конструкції і трудових процесів; 7) перетворення речовин і енергій (починається з теплового приготування їжі, потім вплив вогню на кістку, дерево, камінь і т. п.); 8) всебічне (комплексне) використання речовин і енергій; 9) накопичення творчого досвіду (кумуляція) ⁷. Надалі автор уточнює й більш деталізує ці свої спостереження ⁸.

Однак наскільки допустимо розглядати трудову діяльність будь-якої форми гомінід як людську за своєю суттю?

Це гостро дискусійна область. Тут можливі різні погляди. Серед них найбільш прийнятним є підхід, який головну відмінну рису людини вбачає не в прямоходженні або в здатності трансформувати й маніпулювати предметами, а в сфері духовного. *Мислення, невідривно пов'язане з мовою, здатність прогнозувати та винаходити, усвідомлення особистості* — ось основні з визначальних ознак людської істоти. Археологічні свідчення, взяті самі по собі, зі всією їхньою наочністю та переконливістю не можуть слугувати надійною безпосередньою вказівкою на соціальні процеси в палеоліті. Все-таки головна відмінна риса людини лежить не в сфері матеріального. Провідна роль у пошуку межі початку суспільства законно належить, таким чином, лише палеопсихології. Археології, як і антропології, дістається в цьому аспекті допоміжна, хоча й дуже важлива, роль постачальника даних.

Які факти можна залучити у зв'язку з цим?

Згідно з аналізом технології ⁹, для розщеплювача каменю епохи олдуваю й древнього ашель загалом не обов'язково було бути розумним у тому розумінні терміна, яке застосовують щодо людської істоти. Діяльність з розщеплювання та виготовлення кам'яних знарядь у ті епохи цілком могла не виходити за межі того, що зветься «знаряддевою діяльністю тварин» та в тих чи інших формах спостерігається, наприклад, у сучасних приматів ¹⁰. Переоцінка свідчень, які доставляють європейські палеолітичні стоянки між 500—300 тис. років, приводить до висновку про «родовий характер умінь», відсутність адаптації у властивих людині формах у істот, що залишили ці пам'ятники ¹¹. Іншими словами, йдеться про нелюдський характер їх діяльності. Нова інтерпретація археологічних свідчень нижнього палеоліту, запропонована західними вченими, повністю відповідає давно висловленій ідеї про те, що такі свідчення є продуктом автоматизованої інстинктивної імітаційної діяльності високоорганізованих тварин ¹².

Навпаки, пізній ашель та мустьє, або, за іншої термінологією, середній палеоліт, характеризуються поширенням технологій, які потребують усвідомлення цілі (мети?), розуміння причин і прогнозування наслідків певних операцій під час обробки кам'яної сировини. Технології стають *усвідомленими*. Доречно нагадати вже давно відмічений багатьма дослідниками факт, що саме пізній ашель та мустьє вперше характеризуються широким розповсюдженням морфологічно стійких та стандартизованих знарядь, практикою навмисного відбору особливих за своїми показниками предметів природи, часом значно віддалених від стоянок. Технології стають *вирогідними*: кінцевий результат можна досягнути *різними* шляхами, з'являється необхідність *вибору* одного з можливих варіантів дій. Багатоступеневі технологічні ланцюги утилізації сировини потребують ясного уявлення про вигляд кінцевого бажаного результату й вибору оптимального варіанта послідовності дій, тобто свідомості в його людській формі.

Із філософських позицій свідомість — це єдність психічних процесів, які беруть активну участь в осмисленні людиною об'єктивного світу та особистого буття ¹³ та нерозривно пов'язані з мовою. Це положення підтверджується багатьма фактами.

Поява необхідності вибору одного з можливих варіантів дій фактично означає початок майстерності й творчості (включаючи і винахідливість); тут криються і витoki усвідомлення, й самоусвідомлення унікальності окремої особистості, тобто специфічно людських рис.

Ендокрани палеоантропів (неандертальців) вказують на розвиток мови (дані В.В. Бунака, В.І. Кочеткової, Ю.Г. Шевченко та ін.). Знахідка скелета Кебара 2 дає змогу з упевненістю стверджувати про анатомічно доведену здатність неандертальців до мови ¹⁴.

Таким чином, сучасні дані дозволяють більш-менш впевнено відносити найдавніші свідчення існування по-людському мислячих істот до початку середнього палеоліту.

Отже, на мій погляд, немає підстав розглядати історію техніки як однолінійний ланцюг прогресивного ускладнення *людської* діяльності.

Під технікою мається на увазі сукупність взятих з природи, модифікованих або

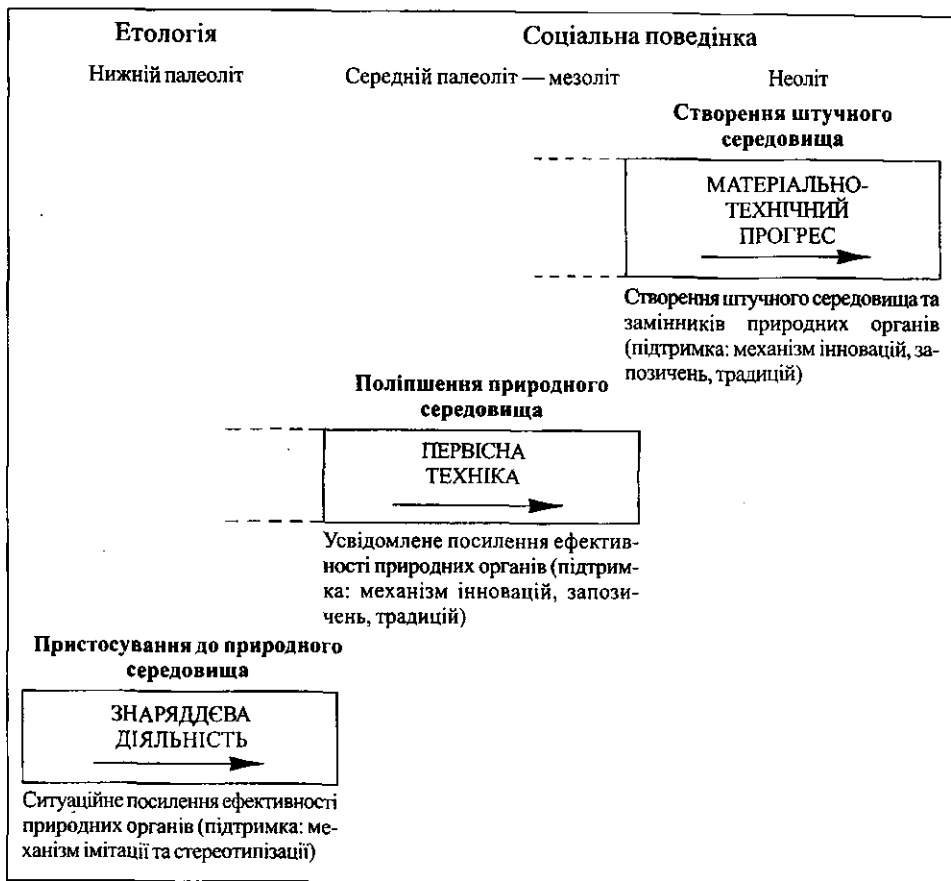

Схема розвитку техніки в кам'яному віці

штучно створених речовин, предметів і пристроїв, а також технологій їх отримання й використання. Призначення техніки полягає в забезпеченні потреб людини. Найбільш загальними, базовими, життєво необхідними потребами людини є потреби у воді, їжі, укритті (в діапазоні від житла до одягу), сировині (яку розглядають як набір предметів природи, які безпосередньо або в модифікованому вигляді можна використовувати для задоволення кожної з цих базових потреб). Ці потреби складають основу, скелет середовища існування людини. Таким чином, періодизацію історії техніки можна оцінювати з позиції способів підтримки середовища існування. Кам'яний вік охоплює етап маніпуляцій і модифікування предметами, який формально не можна розцінювати як такий, що належить до історії людської техніки.

Отже, як робочу пропонуємо таку схему послідовності етапів розвитку техніки, які хронологічно змінювали один одного протягом кам'яного віку (див. рисунок): *знарядівна (предметна) діяльність; первісна техніка; матеріально-технічний прогрес.*

Матеріально-технічний прогрес. Хронологічно це найпізніший етап. Історія матеріально-технічного прогресу полягає в послідовних зусиллях щодо створення штучного середовища існування. Із цього погляду так звана неолітична революція, мабуть, рівнозначна початковому моменту історії матеріально-технічного прогресу, оскільки вперше в історії людини одна з базових потреб стала систематично і широко задовольнятися за рахунок певною мірою штучної продукції. Отже, перший істотний прорив пов'язаний із часом переходу до відтворювальної форми господарювання, яка ґрунтується на винаході технологій штучного вирощування та спеціальної культивування нових сортів рослин і тварин. Причому рослинництво порівняно з тваринництвом є більш явним прикладом створення штучного середовища. Важливо підкреслити істотну відмінність приручення й селекції. Якщо перше знаходиться ще в межах норми «поліпшення природно даного», друге вже повністю лежить у межах

«створення небувалою раніше». Землеробські культури активніше нарощують штучний щит рукотворного середовища існування. Можливо, в цьому зрізі може йтися про зміни в ментальності, більш прогресивні якраз у значенні успішності науково-технічного прогресу. У дуже умовний спосіб можливо розрізнити ментальність «незадоволення», загалом властиву людині періоду науково-технічного прогресу, і ментальність «гармонійності», загалом властиву людині періоду первісної техніки.

Пізніше стався аналогічний за значущістю «прогресивний» прорив у сфері сировини — перехід до використання металів. Модифікація природної сировини в цьому випадку вперше переступила критичний поріг, і було отримано принципово нові матеріали з небувалими в природі фізичними властивостями. Систематичне використання штучних матеріалів під час будівництва жител і виготовлення одягу, тобто прорив у сфері «укриття», відбувалось уже в історичний час.

Якщо за початковий момент певного явища брати найбільш ранні, об'єктивно зафіксовані прояви, то початок історії матеріально-технічного прогресу (і, відповідно, кінець етапу первісної техніки) слід відносити до верхнього палеоліту. До цього часу належать перші документовані свідчення приручення тварин¹⁵, винайдення нових видів сировини й матеріалів (кераміка, структурно перетворені під дією тепла кремій та кістка).

Базовий вектор матеріально-технічного прогресу полягає у протиставленні природно даного і штучно створеного і в посиленому вдосконаленні останнього, тобто в кінцевому результаті в будівництві свого людського світу, протиставленого й ворожого світу природному. До чого може призвести й приводить матеріально-технічний прогрес, однозначно свідчить той катастрофічний поріг безповоротних екологічних змін, до якого людство підійшло вже впритул.

Матеріально-технічний прогрес, хоча й пов'язаний багатьма нитями з передуючим у часі періодом первісної техніки, не є просто черговим ступенем ускладнення. Це принципово новий етап, пов'язаний із початком глобального протиставлення людської техніки силам природи, створення, за виразом одного з істориків техніки, «щита між людиною й природою».

Первісна техніка. Історія первісної техніки не знає такого протиставлення. Вона також демонструє послідовно спрямований, тобто прогресивний, ряд змін, які приводять до більш досконалої компенсації вад органів тіла, посилення їхніх функцій. Тут немає протиставлення природи, а є посилення природних якостей завдяки використанню штучно відібраних (модифікованих або немодифікованих) природних предметів. Прогрес первісної техніки заключався не тільки в «подовженні руки», як про це часто стверджують, маючи на увазі винахід рогатини, спису, а потім і луку зі стрілами. Не менш важливими були не згадані «посилення мускульної сили», «пригострення зубів», «прискорення ноги», «поліпшення шлунка», «потовщення шкіри» і т. п.

Ці численні «прискорення, посилення й поліпшення» виглядають дещо гротескно, але по суті об'єктивно передають напрями, в яких розвивалася первісна техніка. «Посилення мускульної сили» є сутністю використання важеля, дубини, оббитого або не оббитого каменю в операціях рубання, розбивання й інших подібних. «Пригострення зубів» лежить в основі використання гострих кромки і граней кременю та інших ізотропних порід в операціях різання, розтинання, шкребіння і т. д. «Прискорення ноги» лежить в основі застосування й винаходу найрізноманітніших транспортних засобів. Прагнення «поліпшення шлунка» призвело до застосування технологій теплового приготування тваринної й рослинної їжі. «Потовщення шкіри» виявилось у винаході взуття, одягу, головної убору. Ще один напрям розвитку первісної техніки був спрямований на поліпшення природних об'єктів (наприклад, скельного приютку) із метою створення більш комфортних і безпечних умов існування.

Отже, сутність первісної техніки — це усвідомлене використання властивостей природних предметів й об'єктів в їх зміненому або незміненому вигляді для посилення ефективності функціонування природних органів тіла, а також вдосконалення природних об'єктів або їх елементів із метою більшого їх пристосування для потреб життєдіяльності. Іншими словами, суть прогресу первісної техніки можна сформулювати як «поліпшення природно даного». Навпаки, смисл матеріально-технічного прогресу формулюється як «створення штучного». Разом із тим тенденції, характерні для прогресу первісної техніки, цілком зберігаються і в часи матеріально-технічного прогресу. Це настільки очевидно, що не потребує доказу.

Знаряддєва (предметна) діяльність. Практично всі з вищенаведених тенденцій розвитку первісної техніки генетично (?) походять з дій, що притаманні різним тваринам. Приклади технічних тенденцій «подовження руки» й «посилення мускульної сили» можна легко виявити в етології вищих приматів, наприклад добування термітів за допомогою паличок або збивання горіхів із дерев і розбивання їх за допомогою каменів. Не важко знайти численні приклади діяльності з конструювання й поліпшення природних об'єктів (наприклад, діяльність бурих ведмедів з виготовлення барлогів, часто згадувана будівельна діяльність бобрів і т. ін.). Яскравий приклад дій у дусі тенденції «поліпшення шлунка» доставляють міські ворони, що розмочують шматки сухарів у калюжах. Список цих прикладів можна продовжити.

Очевидна подібність тенденцій предметної діяльності тварин і первісної техніки якщо й не свідчить про спадкоємність, то ясно вказує на фундаментальну схожість принципу адаптації, орієнтованої на пристосування до природних умов навколишнього середовища. Суть етапу знаряддєвої діяльності формулюється як «використання природно даного».

Суттєва різниця полягає в тому, що діяльність палеоантропів зі створення штучних засобів адаптації була повністю усвідомленою вже в людському значенні терміна, що відрізняє її від знаряддєвої (предметної) діяльності тварин, і від аналогічної діяльності у так званих архантропів. Усі технічні досягнення, які фіксуються для часу, який передує, слід розглядати з позицій етології вищих тварин (із високою роллю механізмів імітації та стереотипізації); цей період не має відношення до власне історії людства. Плідним уявляється підхід, що інтерпретує «речові докази розумності» виготовителів чопперів і рубил, виходячи не з презумпції «розумності» істот, які їх залишили, а навпроти, з презумпції їх «нерозумності» у людському розумінні терміна¹⁶.

Отже, на мій погляд, історію техніки не можна розглядати як єдиний потік поступального руху, що покоїться на незмінній і специфічно людській природі виготовлявачів штучно видозмінених каменів. На відрізку часу, який прийнято позначати терміном «доісторія», можна розрізнити три суттєво відмінні періоди: знаряддєвої (предметної) діяльності (нижній палеоліт); прогресуючої первісної техніки (пізній ашель — мезоліт); матеріально-технічного прогресу (неоліт — сучасність). Для кожного з цих періодів характерне своє поєднання визначальних ознак. Так, перші два періоди характеризуються близькими тенденціями щодо адаптації, орієнтованої на пристосування до природного середовища. Принципова відмінність другого полягає в асоційованості з неандертальцями, які в психологічному плані мають специфічно людські риси (мислення й мову), і в осмисленій діяльності щодо «поліпшення природно даного». Третій період, також асоційований із справжньою людиною, характеризується розвитком тенденції, більшість яких мала місце й раніше, але вже на фоні послідовного створення штучного середовища існування, яке, в свою чергу, зумовлює виникнення нової форми адаптації — пристосування до небувалого в природі рукотворного середовища.

¹ *Техника в ее историческом развитии.* — М.: Наука, 1979.

² *Богачевский Б.Л.* Техника первобытно-коммунистического общества // *Очерки истории техники докапиталистических формаций.* — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1936; *Зворыкин А.А.* Техника // *БСЭ*, 1956. — Т. 42. — С. 382—386; *Зворыкин А.А., Осьмова Н.И., Чернышев В.И., Шухардин С.В.* История техники. — М.: Соцгиз, 1962; *Техника в ее историческом развитии.* — М.: Наука, 1979; *Стоксова Н.Н.* Техника в древнейший период // *Очерки истории техники в России с древнейших времен до 60-х годов XIX века.* — М.: Наука, 1978. — С. 25—48; *Марков Г.Е.* История хозяйства и материальной культуры. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979.

³ *Шовкопляс И.Г.* Основы археологии. — К.: Вища шк., 1972; *Мартинов А.И.* Археология СССР. — М.: Высш. шк., 1973; *Jelinek J.* Wielki atlas prahistorii człowieka. — Warszawa: Państwowe Wyd-wo Rolnicze i Lesne, 1977; *Борисковский П.И.* Древнейшее прошлое человечества. — Л.: Наука, 1979.

⁴ *Кнышенко В.Ю.* История первобытного общества — Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1973; *История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропогенеза.* — М.: Наука, 1983; *Алексеев В.П., Першиц А.И.* История первобытного общества. — М.: Высш. шк., 1990.

⁵ *Семенов Ю.И.* Начало человеческой истории // *Марксистско-ленинская теория исторического процесса.* — М.: Наука, 1989; *Семенов Ю.И.* На заре человеческой истории. — М.:

Мысль, 1989; *Кликс Ф.* Пробуждающееся мышление. История развития человеческого интеллекта. — Киев: Вища шк., 1985; *Румянцев А.М.* Первобытный способ производства. — М.: Наука, 1987.

⁶ *Смирнов С.В.* Становление основ общественного производства. Материально-технический аспект проблемы. — Киев: Наук. думка, 1983; *Смирнов С.В.* Походження людства: питання професіоналізму дослідження проблеми в археології палеоліту // *Археологія*. — 1998. — № 3.

⁷ *Семенов С.А.* Очерк развития материальной культуры и хозяйства палеолита // *У истоков человечества*. — М.: Изд-во М. ун-та, 1964. — С. 152—190.

⁸ *Семенов С.А.* Развитие техники в каменном веке. — Л.: Наука, 1968; *Семенов С.А., Коробкова Г.Ф.* Технология древнейших производств. — Л.: Наука, 1983.

⁹ *Гиря Е.Ю., Нехорошев П.Е.* Технологическая периодизация каменных индустрий // *Проблемы культурогенеза и культурное наследие*. Ч. 2. Археология и изучение культурных процессов и явлений. — СПб., 1993.

¹⁰ *Гудолл Дж.* Шимпанзе в природе: поведение. — М.: Мир, 1992.

¹¹ *Пор.: Gamble C.* The Palaeolithic Societies of Europe. — Cambridge: Cambridge World Archaeology, 1999.

¹² *Поршнев Б.Ф.* О начале человеческой истории. — М.: Мысль, 1974; *Поршнев Б.Ф.* Социальная психология и история. — М.: Наука, 1979.

¹³ *Философский словарь*. — М.: Изд-во полит. лит., 1986.

¹⁴ *Tillier A.-M., Arensburg B.* The speech capability of Neandertals: an obsolete discussion // *Praehistoria*. — 2000. — N 1, з посиланнями; Див. також статті та дискусію: *Milo R.G., Quiatt D.* Glottogenesis and Anatomically Modern Homo Sapiens // *Current Anthropology*. — 1993. — 34. — N 5; *Aiello L.S., Dunbar R.I.M.* Neocortex Size, Group Size and the Evolution of Language // *Current Anthropology*. — 1992. — 34. — N 2; *Wolpoff M., Caspari R.* Why aren't Neandertals Modern Humans? // *The Lower and Middle Palaeolithic*. — AVASO, Forli, 1996 та ін.

¹⁵ *Шнирельман В.А.* Происхождение скотоводства. — М.: Наука, 1980.

¹⁶ *Gamble C.* The Palaeolithic Societies of Europe. — Cambridge: Cambridge World Archaeology, 1999.

Одержано 28.04.2001

В.М. Степанчук

РАЗВИТИЕ ТЕХНИКИ В КАМЕННОМ ВЕКЕ

Нет оснований рассматривать историю техники в каменном веке как единый поток прогресса, покоящегося на неизменной и специфически человеческой природе изготовителей искусственно трансформированных камней. На отрезке времени, который принято обозначать термином «доистория», можно различать три периода: период орудийной (предметной) деятельности на этологическом уровне — «использование природно данного» (нижний палеолит), а также ассоциированные с человеком период эволюционирующей первобытной техники — «улучшение природно данного» (средний палеолит — мезолит) и период материально-технического прогресса — «создание искусственной среды обитания» (неолит — и далее).

V. M. Stepanchuk

THE DEVELOPMENT OF TECHNIQUE DURING THE STONE AGE

There are no grounds to regard the history of technique of the Stone Age as a uniform flow of progress, based on changeless and specifically human nature of manufacturers of artificially transformed lithics. On the span of time commonly defined as «prehistory», three different periods may be distinguished, namely: the period of tool (manuport) activity on the ethological level — «the utilization of the naturally given» (the Lower Palaeolithic), the period of evolving primitive technique associated with the man — «the improvement of the naturally given» (the Middle Palaeolithic — the Mesolithic), and the period of material and technical progress — «the creation of artificial environs of life» (the Neolithic — and further on).